

УДК 159.9:316.614.5

DOI:10.31339/2617-9598-2018-1(1)-34-42

Воронова О.Ю.

старший викладач кафедри психології,

Чізар В.В.

студентка спеціальності «Психологія»,

Мукачівський державний університет

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНОЇ ДИСТАНТНОЇ СІМ'Ї

***Анотація.** У статті висвітлено основні причини виникнення та проблеми сучасної дистантної сім'ї. Означено особливості міграції та внесок вітчизняних та зарубіжних вчених у її дослідження. Розкрито підходи до вивчення сім'ї, її функції та структуру. Зазначено, що сучасна українська сім'я не належно реалізовує свій потенціал внаслідок трудової міграції. Розкрито поняття «дистантна сім'я», «трудова міграція». Здійснено аналіз становища дистантної сім'ї в Україні. Розглянуто зміни традиційних соціальних ролей у дистантних сім'ях.*

***Ключові слова:** сім'я, трудова міграція, дистантна сім'я, соціальні ролі, виховання дітей.*

У контексті сучасних освітніх і виховних пріоритетів все більше зростає стурбованість і увагу до проблеми існування нового соціального явища в нашій країні: дистантних сімей трудових мігрантів, соціального і психічного розвитку дітей в цих сім'ях. Сімейне середовище посідає найпершу та найважливішу позицію у процесі виховання дитини. В колі батьків та рідних формується особистість дитини. Проте цей важливий етап в дорослішанні дитини, страждає через негативні тенденції, які супроводжують структурні трансформації економіки сучасної України: падіння рівня життя населення, зростання рівня безробіття, неповної зайнятості.

Відсутність одного з батьків або виїзд обох батьків, негативно впливає на відносини в сім'ї та виховання дітей. За даними Міжнародної організації праці, на початку XXI сторіччя глобальна трудова міграція становить близько 120 млн. осіб, тобто 2,3% світового населення. Термін «міграція населення» (від лат. migration – переселення) позначає процес переселення (переміщення) людей, що перетинають межі тих чи інших територій зі зміною місця проживання назавжди чи на тривалий термін. В основі сучасної міграції з України лежать виїзди громадян України з метою працевлаштування за кордон. За неофіційними даними сьогодні за межами України перебувають близько семи мільйонів заробітчан. Сім'ю, яка характеризується особливими умовами життя, пов'язаного з перебуванням одного (чи обох) батьків за межами країни, ми розглядаємо як дистантну.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам сімейних відносин приділяли увагу А. Горячов, О. Карабанова, С. Ковальов, О. Шаграєва, А. Сергеева. Серед українських вчених, що досліджували психологічну проблематику сім'ї: О. Балакірева, В. Бочарова, О. Бондарчук, М. Голубенко, Т. Гончаренко, І. Гребеннікова, В. Заслуженюк, Л. Карамушка, З. Кісарчук, Т. Кравченко, О. Ліщинська, О. Максимович, Р. Овчарова, О. Петрунько,

Л. Повалій, В. Постовий, В. Семиченко, С. Собкова, Т. Титаренко, Г. Федоришин, О. Федоренко та ін. Сьогодні можна побачити, що автори описують нові форми шлюбу та сімейних відносин: від традиційного шлюбу до гостьового, з'явилися такі поняття як «студентська сім'я» та «дистантний шлюб» (В. Целуйко, Н. Соловйов, В. Торохтій). Окремим аспектам даної проблеми присвячені роботи О. Пенішкевич (запропоновано типологію дистантних сімей); Н. Гордієнко, Н. Куб'як (розглянуто дистантну сім'ю як об'єкт соціально-педагогічної роботи); Т. Дорошок, Л. Ковальчук (проаналізовано зміни у поведінці дітей із сімей трудових мігрантів); О. Двіжони (досліджено вплив дистантних сімей на емоційно-почуттєву сферу молодших школярів). Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми трудових мігрантів висвітлюється у працях А. Ізотової, І. Стародубцевої, І. Трубавіної [6;7].

Метою статті є дослідження особливостей дистантних сім'ях як різновиду сучасної сім'ї.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сім'я – це мала соціальна група, заснована на шлюбі та кровній спорідненості. Члени сім'ї об'єднані емоційними зв'язками, спільністю побуту, моральною відповідальністю, взаємодопомогою.

Батьківство ми розглядаємо як складний, багатогранний, поліфункціональний феномен, який інтегрує переконання, погляди, налаштування, очікування подружніх партнерів щодо виховання дітей.

Типологія сімей розроблена на основі особливостей спілкування і внутрішньо сімейних стосунків, що зумовлюють взаємодію членів родинної групи і являється способом впливу подружжя один на одного і на дітей:

1) *За ступенем включення членів родини в сімейні стосунки, їх емоційної духовної єдності – згуртовані (інтегровані) і роз'єднані (дезінтегровані) сім'ї.*

2) *За характером психологічної й ціннісно-орієнтаційної єдності розрізняються гармонійні і дисгармонійні сім'ї.*

3) *За ознакою комунікативних установок членів родини розрізняються корпоративні (прагматичні) і альтруїстичні сім'ї.*

4) *За кількістю і характером комунікативних зв'язків розрізняються відкриті і закриті сім'ї.*

5) *Залежно від адаптивних ресурсів сім'ї, і здатності пристосовуватися до мінливості умов життя виділяють гнучкі й інертні (консервативні) сім'ї.*

6) *За характером розподілу влади виділяють сім'ї єдиновладні (авторитарні) і демократичні.*

Діяльнісний підхід досліджує функції сім'ї, як особливі форми життєдіяльності, пов'язані із задоволенням потреб, саме в неналежному виконанні цих функцій ми можемо

прослідкувати порушення родинних взаємин в дистантних сім'ях: *економічна* – забезпечення матеріальних, господарсько-побутових потреб; *регулятивна* – регулювання стосунків між членами сім'ї на основі моральних норм через первинний соціальний контроль, реалізацію особистого авторитету і влади; *репродуктивна* – спрямована на народження дітей і продовження людського роду; *сексуальна* – передбачає реалізацію сексуальних стосунків подружжя, досягнення ними сексуального задоволення; *виховна* – реалізовується як первинна соціалізація дитини, постійний вплив дітей на їхніх батьків, а також систематичний виховний вплив сімейної групи на кожного свого члена; *комунікативна* – задовольняє потреби членів сім'ї у спілкуванні і взаємодії один з одним і соціумом, багато в чому визначаючи характер сприйняття останнього; *рекреативна* – передбачає організацію дозвілля і відпочинок; *психотерапевтична* – ласка й увага один до одного; *емоційна функція* – задоволення базових психологічних потреб (потреба у визнанні, повазі, симпатії, емоційній підтримці; *функція духовного спілкування* – спільне проведення дозвілля, взаємне духовне збагачення і розвиток людини [6].

Часто буває так, що в сім'ї, один із батьків, не може виконувати або реалізовуватися в повному обсязі перераховані функції. Існує ряд проблем, які стосуються дистантних сімей, до яких відносяться соціально-економічні, культурні, педагогічні і психологічні.

Важливим елементом функціонування сім'ї є сімейні підсистеми – це диференційована сукупність сімейних ролей, що передбачає вибіркове виконання сімейних функцій. Сімейна роль – це модель поведінки, що об'єктивно сформована позицією особистості на базі її соціальних уявлень про родинні взаємостосунки і активується в системі відносин між подружжям та дітьми [7].

Підсистема передбачає правила виконання функції членами сім'ї: зовнішні (сімейні) та внутрішні (індивідуальні). У рольовій структурі сім'ї виділяють міжособові (відносини та досвід сімейного спілкування) та конвенційні ролі. Конвенційні ролі (визначаються соціокультурним середовищем [1].

Прийняття ролі здійснюється завдяки відповідальності за виконання ролі, компетентності, мотивації і відсутності суперечностей у свідомості людини, щодо її поведінкових моделей, позитивної трансформації при утворенні батьківської сім'ї з появою дитини [8; с. 54]. Дослідник І. Гребеніков, пропонує виділити три типи розподілення сімейних ролей: централістичний (авторитарний), де головним є один із подружжя; автономний, розподілення ролей між членами сім'ї, та невторчання в рольову структуру іншого учасника; демократичний, рівномірно розподілені ролі [2].

Проблемою дистантних сімей є порушення реалізації, ігнорування або неналежне виконання функцій підсистем – своїх ролей батьками і дітьми.

Сучасні дослідники виділяють такі види дистантних сімей:

1. *За проживанням* (спільним, роздільним): а) сім'ї, у яких один із батьків перебуває на заробітках за межами України протягом тривалого часу (більше 1-3 років); б) сім'ї, у яких батьки (обидва) перебувають на заробітках за межами України протягом тривалого часу (більше 1-3 років); в) сім'ї, де батьки працюють за вахтовим методом (нафтовики, газтовики та ін.); г) сім'ї, у яких батьки періодично певний час відсутні (військові, моряки, артисти, спортсмени та ін.); д) сім'ї, у яких діти народжені поза шлюбом та батьки ніколи разом не проживали; е) сім'ї з громадян різних держав, у якій дитина проживає періодично з одним із батьків; є) розлучені сім'ї, у яких дитина постійно проживає з одним із батьків.

2. *За якістю сімейних стосунків*: а) благополучні та неблагополучні; б) конфліктна, безконфліктна;

3. *За проживанням у ступені родинності*: а) сім'ї, у яких дитина проживає з одним із батьків; б) сім'ї, у яких дитина проживає з родичами; в) прийомна сім'я; г) опікунська сім'я.

Розглянувши види дистантних сімей слід зауважити, що особливої уваги за сучасних трансформаційних умов економічного розвитку нашої країни заслуговують сім'ї трудових мігрантів.

Сім'ї трудових мігрантів (дистанційні сім'ї) – сім'ї, де обоє батьків (у випадку неповної сім'ї – батько чи мати) виїхали за межі України для працевлаштування і відсутні більше 6-ти місяців. Являється одним із видів дистантних сімей, що несе найбільш значимі наслідки для розвитку особистості дитини.

Проблеми, що провокують виїзд батьків за кордон: заробіток задля покращення житлових умов, задоволення поточних життєвих потреб, придбання товарів повсякденного вжитку, накопичення коштів для оплати навчання дітей у вищих навчальних закладах, для стартового капіталу, створення власного бізнесу або розвитку своєї справи, питання нематеріального характеру [3].

Одним із найголовніших мотивів виїзду за кордон у пошуках роботи є майбутнє дітей. Проте розлука з батьками створює для дітей складні соціальні, психологічні, моральні умови, що в подальшому створюють сприятливе підґрунтя для формування й проявів девіантних елементів у поведінці дитини.

В дослідженні проведеному О. Яровою, діти, через постійну розлуку з матір'ю, перебувають в стані емоційного дискомфорту, в результаті – нестача материнської любові та

схвалення формують негативний психічний стан у дітей, створюють додаткові труднощі для виховання батьком дитини.

Дистантна сім'я – це один із типів неповної сім'ї, в якій юридично наявні відносини двох батьків, але один із них через різні причини (заробітчанство, розлади в сім'ї тощо) досить тривалий час відсутній і здійснює спілкування на відстані (у листах, по телефону, під час короткочасних зустрічей тощо) [4]. Подружжя у дистантних сім'ях мають дефіцит прояву позитивних почуттів – як один до одного, так і щодо себе (ніжності, лагідності, любові тощо).

У сучасній науковій літературі дистантну сім'ю фахівці розглядають як сім'ю, члени якої упродовж тривалого часу із різних причин проживають окремо один від одного. Зокрема, до таких сімей належать сім'ї моряків, артистів, полярників, геологів, спортсменів, космонавтів, трудових мігрантів тощо. Здебільшого як соціологи, так і психологи, вважають такі сім'ї нестійкими, однак не заперечують, що трапляється і навпаки [8].

Психологічні ознаки дистантної сім'ї, в тому числі сім'ї «трудоових мігрантів».

1) Порушується функціонування, або відсутній певний компонент в системі сімейних взаємин: мети (мета дорослих членів сім'ї не відповідає функціям сімейної системи); послідовності функціонування (дезорганізація сімейних стосунків, в результаті відсутності адекватного розподілу сімейних ролей, неузгодженості цілей та правил у функціонуванні сім'ї як цілісної системи); енергетики системи (брак активності, спрямованої на задоволення потреб інших членів родини, відсутність спрямованості на розвиток сім'ї і відповідно неготовність до змін у житті кожного окремого члена родини, так і сім'ї в цілому;

2) Низький рівень та неналежна якість функціонування родини та нездатність виконувати сімейні обов'язки, відповідно, незадоволення основних потреб членів родини. Відповідно до робіт Є. Ейдемільер, В. Юстицкіс, В. Целуйко, встановлено, що функції духовного (культурного) спілкування, гедоністична, первинного соціального контролю та емоційна в дистантній сім'ї не задовольняється [1].

«Трудоові мігранти» під час тривалої відсутності у зв'язку із заробітками, призводить до порушення системи сімейних взаємин, неправильних ролей подружжя у сім'ї, низької якості виконання сімейних обов'язків, виникають розлади, конфлікти. Найвагомішою є проблема дефіциту реального спілкування в сім'ї.

Дослідниця Я. Раєвська стверджує, що соціальні відносини, в яких особистість відчуває себе нерівною з іншими, завжди характеризується протестуючою поведінкою. Однією з причин утворення дистантних сімей є соціально-економічна: необхідність фінансового забезпечення функціонування сім'ї, створення умов для належної освіти, надання з боку батьків переваги платним послугам, з одного боку, та неможливість забезпечити сімейні

потреби в країні – з другого, вимагають від батьків пошуку роботи з належною оплатою за межами країни. Наступною причиною утворення дистантних сімей є соціально-психологічна, яка детермінується міжособистісними відносинами в сім'ї, в тому числі конфліктами в сім'ях, між родичами і знайомими [4].

Ф. Мустаєва визначає дистантну сім'ю такою, в якій життєдіяльність кожного члена подружжя через специфіку їхньої професії переважно проходить окремо. До таких сімей вона відносить сім'ї борт провідників, моряків, артистів, космонавтів, геологів, військових, спортсменів, і вважає, що в середньому таких сімей є 4–6% від загальної кількості. І. Трубавіна дистантною називає сім'ю, члени якої з різних причин перебувають на відстані один від одного – професія, ув'язнення, лікування, неспроможність утримувати сім'ю і передача дітей тимчасово в інтернат. Автор схиляється до зарахування її до неблагополучної сім'ї. В. Торохтій класифікує сім'ю як дистантну за особливими умовами її життя (це сім'я з недостатньою турботою, з непостійним батьківством). Д. Пенішкевич відносить до дистантних сімей заробітчан за кордоном [7].

Аналізуючи їхню життєдіяльність, вона пропонує таку класифікацію, умовно розділяючи їх на декілька категорій: 1) сім'ї, де існує взаєморозуміння (кожен з батьків виконує відведену йому роль, а один із них заробляє гроші на навчання дітей, будівництво житла, відкриття власного бізнесу тощо; такі сім'ї не можна назвати неблагополучними, соціальний захист зводиться до надання їм соціально-педагогічної допомоги інформативного характеру); 2) неблагополучні дистантні сім'ї (з дітьми вдома залишається один із батьків, частіше – чоловік; неможливість поєднання в таких умовах виконання ролі матері й батька; виникнення в членів сім'ї спочатку стресу, а з часом і депресії; втрати нерідко роботи через необхідність догляду за дитиною; вирішення потреби в матеріальних коштах за рахунок заробітку мігранта; зловживання алкоголем та бездоглядність дитини); 3) обоє батьків тривалий час перебувають на заробітках за кордоном (дитина, як правило, залишається під опікою бабусі, дідуся, далеких родичів, сусідів, друзів тощо; наслідок цього – дезадаптація та соціальна незахищеність дитини).

Класифікація за причинами утворення дистантної сім'ї: внаслідок довготривалого тюремного ув'язнення одного з батьків; утворена після виїзду на заробітки одного з батьків у далеке зарубіжжя; утворена після виїзду одного з батьків у близьке зарубіжжя (постійне перебування на сезонних роботах); утворена внаслідок фактичного розпаду сім'ї (чоловік / дружина проживають від сім'ї окремо тривалий час).

Особливостями дистантної сім'ї є: 1) роздільне проживання членів сім'ї; 2) відокремлення місця праці від домівки; 2) зміни ціннісних орієнтацій; порушення сімейної

рівноваги; 3) розпад сімейних зв'язків; 4) надання переваги одній із сімейних функцій (економічній).

Подружжя у дистантній сім'ї має дефіцит прояву позитивних почуттів, низький рівень відчуття ніжності, тепла й любові, пріоритет надається економічним взаємовідносинам, шлюб стає формальністю. Також, відсутність безпосереднього спілкування (тільки за допомогою інтернет-зв'язку) впливає на емоційний стан.

Безсумнівно, дистантні сім'ї потребують соціально-психологічної допомоги. Де варто приділити увагу проблемам дітей. Виховання особистості має базуватися на свідомості, самосвідомості, повазі до духовних і культурних цінностей народу і сім'ї.

Процеси міграції населення в сучасних умовах не сприяють засвоєнню моральних і етичних цінностей сім'ї, а відокремлення батьків від родини веде до втрати кращих традицій, досвіду виховання дітей батьками.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Веретенко Т.Г. Соціально-педагогічна робота з дистантними сім'ями / Т.Г. Веретенко, Н.В. Заверико // Науковий вісник Чернівецького університету : зб. наук. праць. – Вип. 444. – Чернівці ЧНУ, 2009. – С. 14- 22.
2. Галустьян Ю.М. Проблеми дітей трудових мігрантів: аналіз ситуації / Ю.М. Галустьян, І.А. Дорошок [та ін.]. – К. : Міжнар. жіночий правозахисний центр «Ла Страда – Україна» ; Укр. ін-тоц. дослідж. ім. Олександра Яременка ; Кіровоград. юрид. ін-т ; Харк. нац. ун-т внутр. справ, 2006. – 64 с.
3. Гевчук Н.С. Соціально-психологічні проблеми виховання дітей трудових мігрантів [Електронний ресурс] / Н.С. Гевчук // Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського Національного університету імені Івана Огієнка. Серія соціально-педагогічна. – 2009. – Вип.11. – Режим доступу до ресурсу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/zprkr/Sp/2009_11/3.pdf.
4. Раєвська Я.М. Вплив дистантної сім'ї на емоційну сферу підлітків / Я.М. Раєвська // Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Сер. 12. – К., 2010. – № 30. – С. 152–158.
5. Соціальна робота в Україні: навч. посіб. / І.Д. Зверева, О.В. Безпалько, С.Я. Харченко та ін.; За ред.: І.Д. Зверєвої, Г.М. Лактіонової. – К.: ДЦССМ, 2004. – 256 с.
6. Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю: навч. посібник / Трубавіна І. М. – К.: ДЦССМ, 2003. – 132 с.
7. Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми трудових мігрантів: навч.-метод. посібник / за ред. К.Б. Левченко, І.М. Трубавіної, І.І. Цушка. – К.: ФОП «Купріянова», 2007. – 240 с.

8. Чубова А.И. Сравнительный анализ представлений молодых людей из неполных и полных семей о супружеской и родительской роли / А.И. Чубова // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – Серія «Психологія». –2007. – № 759. – С. 312–315.

REFERENCES

1. Veretenko T.H., 2009. Sotsialno-pedahohichna robota z dystantnymy simiamy [Social and pedagogical work with distant families]. Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu: zb. nauk. prats. Vyp. 444. Chernivtsi ChNU, p. 14 - 22.
2. Halustian Yu.M., 2006. Problemy ditei trudovykh mihrantiv: analiz sytuatsii [Problems of children of migrant workers: situation analysis]. K.: Mizhnar. zhinochy pravozakhysnyi tsentr «La Strada – Ukraina»; Ukr. in-tots. doslidzh. im. Oleksandra Yaremenka; Kirovohrad. yuryd. in-t ; Khark. nats. un-t vnutr. sprav, 64 p.
3. Hevchuk N.S., 2009. Sotsialno-psykholohichni problemy vykhovannia ditei trudovykh mihrantiv [Socio-psychological problems of education of labor migrant children]. Zbirnyk naukovykh prats Kamianets-Podilskoho Natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka. Seriiia sotsialno-pedahohichna #11. Retrieved from http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/znpkp/Sp/2009_11/3.pdf.
4. Raievska Ya.M., 2010. Vplyv dystantnoi simi na emotsiinu sferu [Influence of a distant family on the emotional sphere of adolescents]. Naukovyi chasopys NPU im. M.P. Drahomanova. Ser. 12. K., #30. p. 152 – 158.
5. Zvierieva I.D., 2004. Sotsialna robota v Ukraini: Navch. posib. [Social work] K.: DTsSSM, p. 256.
6. Trubavina I. M., 2003. Sotsialno-pedahohichna robota z neblahopoluchnoiu simieiu [Social-pedagogical work with a dysfunctional family]. Navchalnyi posibnyk. K.: DTsSSM, p. 132.
7. Levchenko K.B., 2007. Sotsialno-pedahohichna ta psykholohichna robota z ditmy trudovykh mihrantiv [Socio-pedagogical and psychological work with children of labor migrants]. Navch.-metod. Posibnyk. K.: FOP «Kupriianova», p. 240.
8. Chubova A.Y., 2007. Sravnytelnyi analiz predstavleni molodykh liudei iz nepolnykh i polnykh semei o supruzheskoi y rodytelskoi roly [Comparative analysis of the ideas of young people from incomplete and complete families about marital and parental roles]. Seriiia «Psykhohohiia». #759, p. 312 – 315.

Аннотация. В статье представлены основные причины возникновения и проблемы современной дистантной семьи. Отмечено особенности миграции и вклад отечественных и зарубежных ученых в ее исследования. Раскрыто подходы к изучению семьи, ее функции и структуру. Отмечено, что современная украинская семья должным образом не реализует свой потенциал в результате трудовой миграции. Раскрыто понятие «дистантная семья», «трудовая миграция». Осуществлен анализ положения дистантной семьи в Украине. Рассмотрены изменения традиционных социальных ролей в дистантных семьях.

Ключевые слова: семья, трудовая миграция, дистантного семья. социальные роли, воспитание детей.

Summary. The article is devoted to the main reasons of the appearance and the problems of modern distant family. The peculiarities of migration have been defined as well as the contribution of national and foreign scientists in its study has been analysed. Approaches to the investigation of the family, its functions and structure have been revealed. It has been noted that the modern Ukrainian family does not properly realize its potential as a result of labour migration. It has been substantiated that the family as the main institution and the primary basis of the social environment should become the main link in the upbringing of the child as a conscious citizen. The concepts of "distant family" and "labour migration" have been revealed. The analysis concerning the state of affairs of a distant family in Ukraine has been carried out. Psychological features of a distant family have been analyzed. Changes of traditional social roles in distant families have been explored.

The conclusion can be made that distant families need social and psychological assistance, where the special attention, without a doubt, should be paid to the problems of children. The upbringing of the personality should be based on consciousness, self-awareness, respectful attitude to the spiritual and cultural values of the people and the family.

The migration processes of the population in modern conditions do not contribute to the acquisition of moral and ethical values of the family, and the separation of parents from the family leads to the loss of the best traditions as well as parents' loss of upbringing experience of their children.

Key words: family, labour migration, distant family. social roles, upbringing of children.

МУКАЧІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

89600, м. Мукачево, вул. Ужгородська, 26

тел./факс +380-3131-21109

Веб-сайт університету: www.msu.edu.ua

E-mail: info@msu.edu.ua, pr@mail.msu.edu.ua

Веб-сайт Інституційного репозитарію Наукової бібліотеки МДУ: <http://dspace.msu.edu.ua:8080>

Веб-сайт Наукової бібліотеки МДУ: <http://msu.edu.ua/library/>